

Фольклортанудағы мәтін және вариант, версия туралы түсінік

Б. У. Әзібаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері ф.ғ.д., профессор,
Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мәтін терминінің қолдану аясы өте кең. Мәдениет жүйесі мен гуманитарлық ғылымдарда ол, әсіресе, соңғы уақыттарда көп қолданылатын терминдердің біріне айналғаны белгілі.

Задында, мәдениет саласында мәтін ең кемінде екі қызмет [функция] атқаратыны анық: мәтін белгілі мән-мағына береді әрі жаңа мазмұн тудырады. Жалпы бүкіл рухани мәдениетті мәтін деп, яғни өзара саналуан байланыстағы, күрделі қарым-қатынастағы сансыз, миллиондаған бөлік-бөлшектерден [түрлі-түрлі мәтіндерден] тұратын кешенді жүйе құрайтын құбылыс деп қарастыруға болады... [1, 3-18].

Негізгі зерттеу нысаны мәтін болып табылатын мәтінтану пәнінде бұл терминнің ұғымы мен оған телінетін мағына әр қилы. Ал фольклорлық мәтін туралы сөз еткенде фольклор табиғатын, оның ерекшелігін ескеру қажет, солардың ішінде осы мәселеге қатыстылары мыналар: фольклорлық шығарманың ауызша туып, ауызша орындалатыны; ауызша түрде бірнеше ұрпақ жадында сақталатыны; сондай-ақ ауызша орындалып / айтылып, тыңдаушы, шәкірттерге ауызша жеткізілетін мәтіннің өмірі өте қысқа болатыны: ол тек сол сәтте ғана бар болатыны; ал оның өміршең болып сақталып, кейінгі ұрпақтарға жетіп, ғылым нысанына айналуы үшін хатқа түсірілу керектігі немесе басқа техникалық құралдармен таңбалану керектігі, яғни дыбыс жүйесінен таңба жүйесіне ауыстырылу қажеттілігі; ол үшін орындаушы, айтушыдан мәтінді еш өзгертусіз жазып алуының маңыздылығы [гәп жинаушы ролінің маңыздылығы туралы]; бір шығарманың бірнеше вариант, версияларының болатыны; фольклор құрамындағы кейбір жанрлар эстетикалық емес, танымдық, утилитарлық қызмет атқаратындықтан олардың көркемдік деңгейі төмен болатыны т.б.с.с.

Осылардың бірі ескерілмесе фольклорлық мәтінге берілетін анықтама толық

болмайды. Мысалы кезінде К.В.Чистов ұсынған анықтамада – «Жалпылама айтқанда мәтін – көркем шығарманың сөзбен берілген көрінісі» [2, 3] – фольклордың көркемдігі төмен жанрлары назардан тыс қалған.

Осы мәселені қарастырған Б.Н. Путилов былай дейді: «...задында, фольклорлық шығармаларға қатысты «мәтін» сөзінің екі мағынасы бар. Біріншісі – халық жадында сақтаулы мәтін, екіншісі – сол ауызша мәтіннің хатқа түскен түрі. Зерттеушілер шынтуайтқа келгенде жазбаша, жазылып алынған мәтінмен жұмыс жасайды. Сондықтан фольклорлық шығарманың жазылып алынған жазбаларын фольклорлық мәтін деп алған дұрыс» [3, 104]. Бұл анықтама тек фольклорлық мәтінге қатысты екені сөзсіз.

С.Н.Азбелев фольклор туындысының негізін де, жазба әдебиет шығармалары мен ғылыми зерттеулердің де, сондай-ақ кез келген құжаттардың негізін де ой [ой жиынтығы] құрайтынын және орындаушы / айтушы мен автордың ниеті, түпкі ойы ең әуелі оның санасында сөз түрінде қалыптасатынын, яғни ойдағы мәтін [мысленный текст] сөз түрінде пайда болатынын, сондай-ақ ойдағы мәтіннің екінші біреудің тарапынан қабылдануы үшін я зерттеу нысанына айналуы үшін оның хатқа түсірілу қажеттілігін, сонда ғана оның негізінде жазбаша мәтіннің [записанный, зафиксированный текст] пайда болатынын» алға тартады. Одан әрі ғалым – «Мәтін – шығарушы, орындаушы я автордың санасы мен қабылдаушы, тыңдаушы, оқырман санасының арасындағы делдал» – дей келіп, «мәтін» ұғымының жалпы анықтамасын ұсынады: «Мәтін – адам санасындағы ойлау процесінің нәтижесін тіркейтін ауызша я

жазбаша сөз элементтерінің жиынтығы» [4, 264- 271].

Бұл – кеңес фольклортануында мойындалған, көпшілік қабылдаған анықтама. Дегенмен кей жәйттерді әлі де нақтылауға болады. Ғалым айтқан ниет, түпкі ой неден пайда болады? Мысалы жазушы роман жазуды мақсат етті делік. Оған роман жазуға не түрткі болды? Оның себебі саналуан болуы мүмкін. Ол өз жүрегін тебіrentкен сезімдерін оқырмандармен бөліскісі келуі мүмкін; қоғам, халық үшін маңызды, күрделі мәселелерге өзінің көзқарасын білдіріп, оларды шешудің жолдарын ұсынғысы келуі мүмкін т.б.; жалпы жазушының кітап жазудағы мақсаты көбіне өзінің пікірін білдіріп, өмірді жақсы жағына қарай өзгертуге деген құлшыныстан туындайтыны даусыз. Басқаша айтқанда, көптеген жағдайда идея, ниет, мақсаттың пайда болуына тілек, яғни сезім түрткі болады.

Фольклорлық туындының пайда болып дүниеге келуінің себебі – ұжымдық ниет, тілек, сезім, эмоция. Фольклорлық шығарма кейіпкерінің де іс-қимылына, әрекетіне көбіне сезім, эмоция түрткі болады. Мысалы, «Қобыланды» эпосында Қазанды шабуға бара жатқан Қараман Қобыландыны да шақырады. Қобыланды «Мінетін атым қолында, Барар, бармас жолымды, Хабар салып алайын, Үйдегі Құртқам біледі» деп, ақырында бұл сапарға бармайтынын айтады. Қараман ашуланып «Әр сапарға барарда қатынынан ұлықсат сұрайтын болса, қанша батыр болса да қатын емей немене» деп, Қобыландының намысына тиетін сөздер айтады. Бұған Қобыланды қатты ашуланып, алдынан қарсы шықса басын шаппақшы болып әйелінің отауына қарсы шабады. Жаңа ғана Құртқаның айтқанын дұрыс көріп, Қазанға бармаймын деген батырдың көңіл-күйі бір сәтте өзгереді. Мұндай демде өзгерудің, дәлірек айтқанда Құртқаның басын алмақ болуының себебі – батырдың ашу-ызаға булығып, қаһарына мінгенінен, демек, сезімге, эмоцияға берілгенінен. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында әкесінің жауыздығына, опасыздығына ашынған Баянның әкесіне «Қозыны өл-

тірдің, енді мені өзің ал» – дейтіні белгілі [Шөже, М.Көпеев, Н.И.Ильминский нұсқалары]. Қ.Жұмалиев дәл көрсеткендей «Мұнан артық ашынушылық, мұнан артық әкені жерлеушілік бола ма? Мұның негізінде терең мұң, ауыр қасірет, зор өшпенділік көрінгендей...» [5, 162].

Фольклорлық туындының мәтіні халық санасында, жадында өмір сүреді, сақталады. Бірақ ол айтылмаса, орындалмаса – беймәлім болып қала бермек. Басқаша айтқанда ойдағы мәтін орындалу / айтылу керек, сонда ғана оның негізінде ауызша мәтін өмірге келеді. Сонан соң ол орындаушының айтуынан жазылып алынып хатқа түскенде, яғни таңбаланғанда фольклорлық шығарманың жазбаша мәтіні пайда болады.

Қорыта айтқанда фольклортануда «мәтін» сөзі үш мағына беретіні анықталып отыр: а) халық жадында сақтаулы, яғни ойдағы мәтін; ә) ауызша айтылып орындалатын мәтін; б) ауызша мәтіннің орындалған сәтте қағазға түсірілген я басқа техникалық құралдармен таңбаланған түрі, демек дыбыс жүйесінен таңба жүйесіне ауыстырылып қағазға түсірілген, яғни жазба мәтін.

Сондай-ақ, жоғарыда келтірілген мысалдардан аңғаратынымыз – шығарушының / жырлаушының, сондай-ақ автордың ойы, ниеті, түпкі ойы белгілі бір тілек, сезім, эмоция әсерінен туады екен; демек көптеген жағдайда ынта, тілек, сезім, эмоция ойдың, түпкі ойдың, ниеттің қозғаушы күші, түрткісі болатыны даусыз. Осыған байланысты атап айтатын жәйт: кез келген мәтін тек сананың ойлау процесінің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар бұған сезім мен эмоцияның да қатысы болатыны анық.

Задында зерттеушілер хатқа түскен мәтінмен, яғни фольклорлық шығарманың жазбаларымен жұмыс істейді. Жалпы ғылымда жеке туындының тексі де, шығармадан алынған үзінді де, фольклорлық жинақта жарияланған барлық шығармалардың мәтіндері де жинақтың мәтіні делінеді.

Фольклорлық шығарманың бірнеше мәтіндері болуы мүмкін. Көбіне солай да. Өйткені халық жадында сақтаулы жыр,

өлең, ертегі, дастан, аңыз т.б. бір рет емес, сансыз мәрте орындалуы мүмкін. Ал жаңа ортада, түрлі жағдай, ситуацияда орындалған туынды, тәжірибе көрсеткендей, ешқашан бастапқы күйінде қайталанбайды, яғни фольклорлық туындының әрбір орындауда айтылған мәтіні алдыңғы орындауда айтылған мәтіннің [мәтіндердің] көшірмесі емес, олар бір-бірінен міндетті түрде оқшауланады. Олардың өзара өзгерістері мен айырмашылықтарының болуы фольклор табиғатынан, оның спецификасынан шығатын заңдылық. Фольклор туындысының осындай бір-бірінен айырмасы бар мәтіндерін өзара айыру үшін ғылымда вариант* деген термин қолданылады.

Демек бір туындының бір жыршыдан / айтушыдан арасына біраз уақыт салып жазылып алынған мәтіні, бір шығарманың екі я одан да көп орындаушыларынан жазылып алынған мәтіндері, белгілі бір шығарманың еліміздің түрлі аймақтарында жазылып алынған мәтіндері, белгілі шығарманың бір жыршыдан тараған, бірақ оны өңдеп, өзінше жырлаған шәкірттерінен жазылып алынған мәтіндері т.б. сол шығарманың варианттары болып табылады. Мысалы «Алпамыс батыр» жырының бірнеше мәтіні белгілі. Оларды эпосты жырлап орындаушы М.Сандыбаев, С.Аққожаев, А.Байтұрсынов, К.Серғазиев, Ж.Бекмұхамедов, Е.Ахенбеков, А.Нысанов, Рахат т.б.с. сияқты ақын, жыршылардан жазып алып жариялағандар Ә.Диваев, Ә.Қоңыратбаев, Т.Сыдықов т.б. [Ж.Шайхысламұлы 1899 ж. жариялаған мәтінді қайда, кімнен, қашан алғанын көрсетпеген, алайда оның Қазақстанның оңтүстігінде жазылып алынғаны дәлелденген]. Жырға арқау болған көне сюжет Алтай өңірінде пайда болғанымен жырдың бізге жеткен барлық мәтіндері халқымыздың эпикалық дәстүрі мықты дамыған өлкелердің бірі – Оңтүстік Қазақстанда ертеде пайда болып, уақыт өте сюжеті құрастырылып, күрделеніп жырланған көне нұсқадан тараған. Олардың бәріне де белгілі архаикалық сюжет арқау болған, негізгі кейіпкердің бейнесі бірдей берілген, жырдың идеясы мен композициясы сақтал-

ған. Соған қарамастан олардың арасында көптеген айырма / өзгешеліктері бар [6, 428-487]. Сондықтан жыр жазбаларының әрбіреуі вариант болып есептеледі.

Фольклорлық шығарманың бір ғана жазбасы белгілі болса ол вариант емес, мәтін деп аталады, мысалы «Аймаң, Шолпан» эпосының бір ғана алғаш рет 1896 ж. Ж.Шайхысламұлы жинап жариялаған нұсқасы мәлім, сондықтан ол нұсқаны вариант емес, мәтін дейміз.

Сондай-ақ шығарманың жазбасы мен сол жазбаның негізінде дайындалып басылып шыққан мәтін бір вариант болып есептеледі. Мысалы «Қыз Жібек» эпосын Қазалы қорғанында штабскапитан болып әскери қызмет атқарған Е.А. Александров 1887 ж. Мұсабай жыраудың айтуынан кирилл әрпімен қағазға түсірген. Ол қолжазба Мәскеудің орталық тарих музейінің құрамындағы академик Н.Н.Гродековтың қолжазба қорында сақтаулы [Ф.307.ед.хр.54]. Сол жазбаны 1959 ж. М.Ф.Ғұмарова іздестіру нәтижесінде тауып ғылыми айналымға енгізген. 1963 ж. ол мәтін «Қыз Жібек» жырының ғылыми басылымында жарық көрді. Сол жарық көрген мәтін, сондай-ақ оның қолжазбадағы нұсқасы бір вариант болып есептеледі. Ал қолжазба күйіндегі жазбалар, я баспа бетін көрген мәтіндер еш өзгертусіз көшірілсе олар сол мәтіннің көшірмесі болып саналады. 1917 ж. дейінгі кезеңде кітап атаулы тапшылық кезде мұсылманша сауатты адамдар араб әрпінде жарық көрген кітаптарды қолдан көшіріп жиындарда оқыған, сондай жолмен көптеген халық әдебиеті үлгілері жатталған және біраз кітаптардың көшірмелері сақталған.

Вариант ұғымымен қатар фольклортануда версия** ұғымы да қолданылады. Кеңес заманында бірнеше халыққа ортақ шығармалардың әрбір этникалық нұсқасы [әрбір ұлтқа тиесілі нұсқасы] версия деп жүйеленген. Мысалы Алпамыс батырға арналған туындылар қазақ, өзбек, қарақалпақтарда кең тараған. Ғылымда олар «Алпамыс батыр» жырының қазақ версиясы, өзбек версиясы, қарақалпақ версиясы деп бөлін-

ген, ал әрбір ұлтқа тиесілі жырдың мәтіндері вариант деп жіктелген. Әрине мұндай жіктеудің негізін мәтіннің жанрлық белгілері емес, оның этникалық қатыстылығы құрайды. Бұлайша жіктеу ғылымға принциптерге сай болмағанымен, өз кезеңінде бірнеше халыққа ортақ шығармаларды жүйелеуде тиімді болды.

Б.Н.Путиловтың пікірінше «...версия мәтіндерді принципиалды және тұрақты белгілері бойынша біріктіреді. Мұндай белгілердің мәтіндердің бірінде болып, екіншісінде болмауы версияларды бір-бірінен ерекшелендіреді» [3, 115]. Ал К.В.Чистов: «...Шығарманың сюжетін әр түрлі талдайтын, яғни өзара айтарлықтай өзгерістері бар варианттарды екі немесе одан да көп версияға топтауға болады. Басқаша айтқанда, бір шығарманың ара-жігі ажырағаны соншалық ары қарай мүлде басқа туындыға айналу дәрежесіне дейін жеткен, бір-бірінен айырмашылығы алабөтен варианттары версия құрайды» [2, 8] дейді. Қазақ ғалымдары бұл мәселеге байланысты арнайы ғылыми тұжырымдар жасамағанымен зерттеулерінде жоғарыда келтірілген анықтамадан алшақтамайды.

XX ғасырдың 50-жылдары М.О.Әуезов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының 16 вариантын зерттей келіп мынандай қорытынды жасайды: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының идеясы, композициясы түрлі вариантта әр түрлі өзгере отыратыны бар. Топтап келгенде, соларды екі салаға бөлуге болады. Жырдың көпшілігінде романтикалық сарын басым болады да, жырдың аяғы трагедиямен бітеді. Шөже, Кастанье, Радлов, Березин, Пантусов, Абрамов нұсқалары және 1909 жылғы баспасы осылай. Бұларда бұл дүниеде қосыла алмаған Қозы мен Баян ол дүниеде қосылады... Жырдың екінші бір саласы – Жанақ нұсқасы. Мұнда реализм басым. Жанақ, Шөже варианттары бір алуандас. О дүниедегі бақытты көздемей, ғашықтардың бұл дүниедегі бақытын арман қылады. Осыдан келіп ол екі ғашықты қосып қояды... Жырдың осы екі түрлі саласына сай композициясы да өзгеше» [7, 299].

«Қобланды батыр» эпосын жүйелі түрде зерттеп монография жазған О. Нұрмағамбетова жырдың 29 нұсқасын өзара салыстыра зерттеу нәтижесінде жырдың көне, өте ертеректе туған нұсқаларымен қатар классикалық жыр үлгісінде қалыптасып жеткен нұсқалары бар екенін, талданған нұсқалардың тоғызында батырлық эпосқа тән тұрақты эпикалық мотивтер жүйелі, толымды түрде көрініс беретінін, бірнеше мәтіндерде олардың мүлде кездеспейтінін және әрбір мотив, эпизод әр нұсқада әрқилы баяндалатынын анықтайды да осыдан келіп «Қобыланды батыр» нұсқаларын екі версияға жіктейді [8, 34-35, 73-77].

М.О.Әуезов версияны сала деп алғанымен, ал О.Нұрмағамбетова версия терминін кейде топ деп алмастырса да зерттеушілердің екеуі де вариант пен версия терминдері екі бөлек мағына беретінін, яғни мәтіндер арасындағы қай түрлі, қай деңгейдегі айырмашылықтар вариант, ал қайсылары версия ұғымына сәйкес келетінін жақсы білген. Сонымен бірге кейбір зерттеушілер екі терминнің аражігін айырмай вариантты версия деп жіктеген жағдайлар да кездеседі. Мысалы М.Ғұмарова «Қамбар батыр» жырының нұсқаларын 6 версияға бөлген [9, 87-113]. Шын мағынасында олар версия емес, – вариант.

Дегенмен кей жағдайда версия мен вариант терминдерінің аражігін айыру, талданып отырған нұсқалар «вариант» я «версия» деп дөп анықтау қиынға түседі. Мысалы «Зарқұм» дастанын алайық. Ол алғаш Қазан қаласында 1877 ж. басылып шықты, кейін 1916 ж. дейін 14 рет қайта басылды. Осы сюжетті Қаратау атырабының белгілі ақыны Майлықожа Сұлтанқожаұлы да жырлаған. Майлықожа жырлаған нұсқаны дастанның 1877 жылғы нұсқасымен салыстырғанда екі шығарманың да фабуласының қаңқасы болып табылатын, бүкіл мазмұнына арқау болатын, сюжетті құрайтын негізгі, ең маңызды мотив, бөлшек, элементтер екі нұсқада да бірдей екені анықталды. Алайда екі шығарманың оқиғасы бір, мазмұны өте жақын болғанына қарамастан, бұлардың екеуі де өз алдына жеке, мүлде

оқшау стиль мен дәстүр аясында туған шығарма.

Майлықожа нұсқасында көптеген эпизод, деталь, көріністер таратылып баяндалған, ал ең бастысы: Қазан нұсқасы өлең үлгісінде, ал Майлықожа нұсқасы жыр үлгісінде жырланған. Демек, екі нұсқа да жырлау үлгісі мен өзіндік тілдік жүйесімен өзгешеленеді, яғни әр нұсқаның жырлаушысы белгілі сюжетті өзі тәрбиеленген жыршылық дәстүр аясында өзінше жырлап, өзінше туындатып дамытқан. Нәтижесінде екі мәтіннің сөз қолданысы мен тіл көркемдігі мүлде бөлек.

Сонда осы екі мәтінді «Зарқұм» жырының варианттары дейміз бе, я жырдың екі версиясы дейміз бе? Бұл жерде мәселе мынада: көрсетілген айырмашылықтарды принципіалды, өте маңызды деп санауға бола ма? Біздің ойымызша екі мәтінді бір шығарманың екі версиясы деп жіктеу дұрыс сияқты. Яғни вариант пен версияны ажырату мәселесін кез-келген жағдайда нақты материалдың ыңғайына орай шешкен жөн.

Нұсқалылық, яғни фольклорлық туындының бірнеше нұсқаларының болуы – фольклор ерекшеліктерінің бірі. Нұсқалылық [вариантивность] ғылыми проблема ретінде фольклортану ғылымының даму процесінде пайда болып, күн тәртібіне қойылып күні бүгінге дейін іргелі мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Бірақ нұсқалылықты ғалымдар әр түрлі пайымдап, оған сан алуан түсінік береді...

Халық ауыз әдебиеті шығармасы фольклорлық кеңістікте пайда болады. Содан кейін орындалады – қабылданады – орындаушы / айтушының жадында сақталады – қайта орындалады... Бұл процес сансыз рет қайталануы мүмкін. Әр орындалу сайын фольклорлық шығарма бұрынғы, бастапқы күйінде қайталанбайды, ол қандай да болсын айырым, өзгерістермен орындалады. Өкінішке орай психологтар адам жадының дыбыссыз, материалданбаған түрдегі фольклорлық, яғни ойдағы мәтінді қалай сақтайтынын әзірге тап басып айта алмай отыр. Алайда орындаушы шығарманы екінші рет орындағанда алдыңғысын айна қа-

тесіз қайталамайтыны, өзгешеліктердің болатыны, яғни әрбір жаңа орындалу нәтижесінде фольклорлық шығарманың көшірмесі [копия] емес, оның варианты пайда болатынына ғылымда көз жеткізілген.

Сол варианттардың, дәлірек айтқанда фольклорлық шығарманың хатқа түскен нұсқаларының арасындағы айырмалар саналуан болуы мүмкін, оған бірнеше мысалдар келтірейік. «Қобыланды батыр» жырының варианттарын зерттеген О.Нұрмағамбетова: «Қолымыздағы салғастыра отырып, талдаған 6–7 нұсқалардың негізі бір, о баста жырдың алғашқы нұсқасын өте дарынды импровизатор ақын шығарған, кейін оны әрбір жыршы-жырау бір-бірінен үйреніп әрқайсысы жырды өз тұрғысында жырлағанмен жырдың негізгі мазмұны, сюжеттік фабуласы, композициялық тұтастығы берік сақталған» дей келіп, қарастырылып отырған нұсқалардың негізгі эпизодтар мен мотивтерін белгілеп салыстырады да біраз өзгешеліктерді көрсетеді. Мысалы автор батырдың дүниеге келуін, өсуін, балалық шағын және батырдың Құртқаға үйленуін баяндайтын эпизодтар 1886 жылғы Дәулетше және 1894 жылғы Марабай нұсқасында жоқ екенін анықтайды; ал Қобыланды мен Қараманды Көбікті ханның қызы Қарлығаның тұтқыннан босататынын, батырлардың Көбікті ханды қайта шауып, жеңетінін баяндайтын эпизод туралы былай дейді: «Эпизод бір жыршыда толық дамыта жырланса, енді бір жыршы Қарлыға әрекетін онша дамытпай-ақ қысқа қайыра салады, немесе Қарлығаның батырға ғашық болып оған еріп кететінін айтқанымен, олардың кейінгі тағдырын баяндамай аяқсыз қалдырады (Марабай)» [10, 75-85]. Сондай-ақ ғалым «Қобыланды батыр» эпосының Мергенбай, Дәулетше және Біржан варианттарында ғана сөз болатын, басқа ешбір вариантта кездеспейтін күрделі эпизодтың бірі – қыпшақ еліне ескі кегін жоқтап шабуыл жасайтын Шошай хан оқиғасы мен Қарлыға тағдыры» [8, 79] деп көрсетеді.

«Қамбар батыр» жырының 1922 ж. Ә.Диваев жариялаған вариантын басқа нұс-

қаларымен салыстырған М.Ғұмарова байқалған айырымдарды сөз еткенде жаңа эпизодтарды қосып, не алып тастау арқылы жасалатын өзгерістерді, Ә.Диваев вариантында және одан тараған нұсқаларда қысқа баяндалатын эпизодтар «Тоқсан үйлі тобыр» мен Б.Мұқанбаевтан жазылып алынған нұсқада кең берілгенін т.б. тілге тиек етеді [9, 108].

Келтірілген мысалдардан өзгешеліктер сюжет, композиция деңгейінде, кейіпкерлерді бейнелеуде, сондай-ақ мазмұн мен сюжеттің интерпретациясына т.б. қатысты болуы мүмкін екені аңғарылады. Мұндай өзгерістер шығарманың тарихи даму барысында шығарма сюжетінің, мәтін мазмұнының, оның идеясын, кейіпкерлер бейнелерінің т.б. қайта қарастырудың нәтижесі болып табылады, яғни олар тарихи-фольклорлық трансформацияның нәтижесі. Осындай елеулі өзгерістермен қатар фольклорлық шығарманың мәтіндерінде жеке-леген сөздердің синонимдерімен алмасуы жиі кездеседі. Мысалы бір вариантта бала, екіншісінде перзент, біреуінде пенде, екіншісінде жан, адам т.б.

Өткен ғасырдың 60-жылдары М.О.Әуезов пен Н.С.Смирнованың басшылығымен шыққан «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Қыз Жібек» жырларының ғылыми басылымдарында жарияланған эпостардың өзара жақын варианттары салыстырылып, синонимдік алмасулар анықталып, «разночтения» деп арнайы тараушада беріліп отырған.

1946 ж. Қазақ ССР Ғылым академиясы экспедициясының мүшесі Ә.Қоңыратбаев Оңтүстік Қазақстанға қарасты Қауыншы деген ауылда «Алпамыс батыр» эпосының бұрынырақта қағазға түскен жазбасын [мәтінін] тауып, оны дәлме-дәл көшіріп алады да ҚазССР ҒА ОҒК***-ға тапсырады. Ғалымдар бұл мәтін Ә.Диваев 1901, 1922 жылдары жариялаған нұсқадан [Ж.Бекмұхамбетовтен алынған] мазмұны, сюжеті, мотивтер мен эпизодтардың орналасу тәртібі, кейіпкерлер жүйесі жағынан алғанда айнымайтынын, яғни өзара ұқсас, тіптен бірдей екенін, ал мәтіндерді жолма-жол

салыстырғанда айырмалар [разночтения] бар екенін анықтап, оларды жырдың 1961 ж. жарық көрген ғылыми басылымында түгелімен келтірген [6, 500-518]. Содан бірнеше мысал:

Ж. Бекмұхамедовте:	Ә.Қоңыратбаевта:
Кейінде інім жоғынан, Бір баланың кемінен; Артым жапқан қарашашым жол болып; Бедеу сүрінген қиятас; Қайтқыл райға енді аброй барлықта; Сәлемдікке келгенмін, Екі мұсылман баласын; Құстарды салған аушымын; Жалын бедеудің өресін, Қоңраттан шыққан төресін; Бұл майданда көп ірілік сөйлеме; Хандар өлсе иесіз қалар алтын тақ; Ақ үйде адам бар болсаң, Далаға шығып хабарлас; Көп-көп жылап сен әйелдікті көп етпе; Намысқа тіреп қозғалысты Қоңраттар; Зерлі тоным киемін; Қалмастан қалмақ жиналды, Бәрі де Баршыннан үміт қылады т.б.	Артымда інім жоғынан, Бір перзенттің кемінен; Арқам жапқан қарашашым жол болып; Бедеу сүрінген қаратас; Райдан қайт енді аброй барлықта; Сәлем бере келгенмін, Екі асылдың баласын; Құс алатын аушымын; Бедеудің жалын өресін, Қоңраттан келген төресін; Бұл майданда такаббарлық сөйлеме; Хандар өлсе адыра қалар алтын тақ; Ақ үйде бенде бар болсаң, Шық далаға хабарлас; Көп-көп жылап әйелдікті етпегін; Намыс етіп қозғалысты Қоңраттар; Зерлі шапан киемін; Қалмай қалмақ жиналды, Бәрі Баршыннан үміт қылды т.б.

Синонимдік ауыстыру, алмастырулардың типтік үлгілерін М.Ж.Көпеев жырлаған екі ғашық – Шеризат пен Гүлшаттың тарихын баяндайтын дастанның екі жазбасын жолма-жол салыстырғанда көруге

болады. Мәшекең парсы әдебиетінен ауысқан сюжетке негізделген, ел арасында кең тараған фольклорлық нұсқаны жинап, өзінше өңдеп, нәрлеп жырлаған. Шығарманың екі нұсқасы белгілі: бірін қағазға түсірген Мәшекеңнің баласы Пазыл Жүсіпұлы, екінші нұсқасын жинаған жиені – Жолмұрат Жүсіпұлы.

Екі қолжазбаны салыстырғанда арасында айтарлықтай айырмашылықтардың жоқтығы анықталды. Алайда, дастанның өнбойында кейбір сөздер бойынша өзгешеліктер байқалады [11, 270-274], солардан бірнеше мысал:

Пазыл Жүсіпұлының нұсқасында:	Жолмұрат Жүсіпұлының нұсқасында:
Жалғанда ондай болған патша жоқ-ты; Дүниеден жер несібем құрыды ма; Болған соң хан жарлығы кешігер ме; Айтамын бір аманат енді саған; Қанды жасқа көздері толып шықты; Бұзылып бір турлі боп ажар-түсі; Он гауһар қалал қылып бердім депті; Сол жерде өлім кірді көңілімізге; Көруіне жоруы жарап кетті; Тойғызды құдай үшін жиып елді; Қылған соң оны нәсіп хақ тағала; Адамға ғашық деген жақын екен; Керек деген олжаңды алшы менен; Екеуін көргеннен соң төмен бұқты; Мен қылмаймын қорқыныш, жарқыным-ай; Неғып жатыр сол	Уақытында ондай болған патша жоқ-ты; Дүниеден жиренбестен құрыдым ба; Шақырса хан тез кел деп кешіге ме; Айтамын құпия сыр саған Барыс; Жылап жасқа көздері толып шықты; Бұзылып бәрінің де өңі-түсі; Он гауһар мен қарызсыз бердім депті; Сол жерде көрінді өлім көзімізге; Көруіне жоруы ұнап кетті; Той қылып тойғызды тамам елді; Тағдырдың жақсылығы бұған қара; Адамға ғашық деген бәле екен; Керек деген нәрсеңді алшы менен; Екеуін көргеннен соң қорқып кетті; Мен қорқып отырмаймын,

жігіт ұлықсынып;
Болса да жүз мың әскер жұғын емес;
Қайдан шыққан бұл батыр күш алысқан;
Деп ашуын ашуланған сонда басқан;
Адамзат қуанғаннан жылайды екен;

Екеуі есендесіп отырды енді;
Бір қасық қанымды кеше гөр деп;
Қалқан тутып шығар шетке;
Ондай боп ешбір адам дәурен сүрмес;

Қосылды бір-бірінің көңілі сүйіп;
Құдай-ау шын тілекті өзің бер деп;
Шыққалы бес күн болды татпадым нәр.

жарқыным-ай;
Тезірек кел, қашқын, деп ақырады;
Болса да жүз мың әскер бұйым емес;
Қайдан шыққан бұл күшті батыр асқан;
Деп патша ашуын өзі басқан;

Қайғының арты шаттық болады екен;
Екеуі амандасып отырды енді;
Бір қате болды бізден кешіңіз деп;
Қалқан алып шығар шетке;

Ондай боп ешбір адам дәурен құрмас;
Қосылды бір-бірінің көңілін сыйлап;
Құдай-ау тілегімді өзің бер деп;
Шыққалы бес күн болды татпадым дәм.

Мысалдарда келтірілген әрбір алмас-тырудың мән-маңызына тереңдеп, жан-жақты талдамағанның өзінде, оларды визуалды түрде салыстыру барысында Жолмұрат Жүсіпұлының қолжазбасында біраз сөздердің орынсыз өзгеріске түскенін және кейбір сөздердің, сөз тіркестері мен стильдік орамдардың бүгінгі тілге жуықтатылғанын байқаймыз. Түптеп келгенде, бұл сияқты түзетудің барысында мәтіннің қарабайырланғанын, сүреңсізденгенін, жасанды жанашылдыққа ұрынғанын аңғару қиын емес.

Варианттар арасындағы айырма өзгешеліктер зерттеушілер тарапынан әр түрлі бағаланып, мысалы – мәтіннің жеткілікті түрде сақталмауынан, бүлінгенінен, шығарманың халық жадында ұзақ сақталып үздіксіз өңдеу, жөндеу процесіне тап болуынан, дарынды ақын, жыршылардың өңдеп, нәрлеп қайта жырлауынан, я керісінше, айтушы, орындаушының жыршылық

қабілетінің жоқтығынан, деңгейінің төмендігінен т.б. деп түсіндіріліп келді.

Нұсқалылық біресе дәстүрдің өміршеңдігінен туындаған делініп, біресе оның тоқырауынан пайда болады деп саналды; кейде мұндай өзгерістер шығарманың көнелігінің дәлелі делініп, енді бірде ол өзгерістер кейіннен қосылған, жыршының жаңалығы [новациясы] деп тұжырымдалды т.б.

Осындай және осыған ұқсас тұжырымдар кездейсоқ пайда болмағаны анық. Бұл – фольклорды, фольклорлық дәстүр мен оның функциясын әртүрлі түсінуден пайда болған жағдай.

Сайып келгенде олар бір-біріне кереғар екі концепция аясында туындағаны анық:

1. Суперстабильность. Фольклор – мызғымас дәстүр. Нұсқалылық – кесірін тигізбей қоймайтын жанама құбылыс. Зерттеу барысында оған назар аудармауға да болады.

2. Супердинамичность. Фольклор үздіксіз және шексіз өзгерістерден тұратын сала, ол әрдайым өзгеріп құбылып тұрады [12, 127-140].

Қазіргі кезеңдегі зерттеулер мен теориялық қорытындылар абсолютті тұрақтылық, абсолютті динамизм деген негізгі баламалардан бас тарту қажеттігін көрсетеді. Фольклор – дәстүрлі құбылыс, ал кез-келген дәстүр – тұрақтылық пен варианттылықтың табиғи үйлесімі [жалпы тұрақтылық пен варианттылықтың үйлесімі тек фольклорға ғана тән құбылыс емес екені белгілі]. Басқаша айтқанда дәстүрлі құбылыс ретінде фольклор құбылмай, түрленбей, өзгермей өмір сүре алмайды. Құбылулық [варьирование] фольклорға тән белгілердің бірі. Осындай үздіксіз құбылудың, үздіксіз қозғалудың практикалық көрінісі – нұсқалылық. Яғни нұсқалылық дәстүрдің өмір сүру тәсілі.

Сонымен фольклорлық шығарманың нұсқалануы, дәлірек айтқанда шығарманың бірнеше варианттарының болуы фольклор үшін қалыпты жәйт. Осы жерде маңызды факторлардың бірі – варианттар арасындағы айырмашылықтардың елеулі де, елеу-

сіз де болуында. Жоғарыда көрсетілгендей өзгешеліктер шығарманың мазмұны мен сюжет, композиция деңгейінде, кейіпкерлерді бейнелеп тұлғалауға, басты мотив, эпизодтарға т.б. қатысты болу мүмкін. Бұлар маңызды, елеулі өзгешеліктер болып саналады, олар шығарманың тарихи-фольклорлық трансформацияға ұшырағанынан туындайтыны анық. Осындай елеулі, өзгешеліктермен қатар мәтіндегі сөз, сөз тіркестерінің синониміне ауыстырылу жағдайлары, басқаша айтқанда мәтіндік өзгерістер өте жиі кездеседі. Синонимдік (мағыналас) алмасуларды Чистов К.В. вибрация деп атауды ұсынған [12, 150-176]. Бұл терминді қабылдай отырып, елеусіз, күрделі емес өзгерістерді, ең бірінші кезекте синонимдік (мағыналас), яғни мәтіндік алмасуларды вариациялық өзгерістер деп, ал күрделі, мағыналы, тарихи-трансформациялық процестердің нәтижесінде орын алған өзгерістерді варианттық өзгеріс деп жіктеуді ұсынуға болады. К.В.Чистов күрделі, елеулі айырмаларды түсіну үшін ең алдымен мағыналас алмасуларды, олардың пайда болу заңдылықтарын, табиғатын түсініп білу қажеттілігін алға тартады. Мағыналас алмасулар неден пайда болады? Олар расында да бір-бірін синонимдік тұрғыдан ғана ауыстыратын элементтер ме, әлде бұл өзгертулер семантикалық трансформацияға бастай ма? Мәтін сөздерінің ауысып отыруы көзделген мақсат нәтижесінде ме, әлде кездейсоқ пайда бола ма?

Қорыта айтқанда нұсқалылық – фольклор қасиеттерінің бірі, ол фольклордың табиғатынан, өзіндік ерекшеліктерінен [спецификасынан] туатын құбылыс. Басқаша айтқанда фольклорлық туындының нұсқалануы, әсіресе, мағыналас алмасулардың пайда болуы орындаушы жадының әлсіздігінен емес, ол фольклорлық шығарманың генезисіне, қалыптасу, даму, сақталу, таралу т.б., сондай-ақ шығарманы қабылдау, үйрену, түсіну, жаттау, қайта айту үдерістерінің ішкі заңдылықтарымен тығыз байланысты. Сонымен бірге фольклорлық мәтін ауыздан-ауызға ауысқанда [трансмиссия], шәкірттің ұстаздан үйрену

процесінде орындаушы, үйренуші жадының маңызы зор екені күмән туғызбайды.

Жоғарыда сөз болған фольклор нұсқалылығын түсіндіретін ғылыми концепция бойынша шығарманың күллі варианттары бізге жетпеген бастапқы мәтіннен тараған. Демек фольклорлық сюжет о баста бір үлгіде, бір мәтін түрінде ғана пайда болады. Кейін ол бастапқы мәтін өзгеріп содан варианттар пайда болады.

Ал Путилов Б.Н. нұсқалылықтың себебін тек мәтіндердің үздіксіз қозғалу, өзгеруінен іздеуге болмайтынын атап көрсетіп, бір шығарманың бірнеше варианттарының болуы фольклорлық шығарманың түпкі ойымен [замысел] тікелей байланысты екенін, ол – эпикалық процестің бастапқы қасиеттерінің бірі екенін, эпикалық шығарманың түпкі ойының жүзеге асуының тәсілі екенін алға тартады [13, 149].

Сондай-ақ Б.Н.Путилов В.Я.Проптың еңбектеріне сүйене отырып фольклорлық сюжет бірнеше мәтін түрінде пайда болады, яғни шығарманың бастапқыда бірнеше бір-бірінен тәуелсіз, дербес нұсқалары пайда болады, дәлірек айтқанда халықтың түпкі ойы бірнеше варианттардың арқасында ғана жүзеге асады, бірнеше варианттар арқылы ғана ашылады дейді [13, 150]. Содан кейін барып, оның ойынша, фольклорлық туындының ел аузында ұзақ өмір сүру барысында екінші рет нұсқалылық пайда болады. Ал мағыналас өзгерістер құбылулықтың [варьирование] нәтижесі, олар мәтінді ауызша қайталап айтқан сайын бой көрсетуі мүмкін.

Бұл мәселе терең, жан-жақты және ауқымды, алуан түрлі фольклорлық жанрлар бойынша жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ғана ғылыми нақты, дәлелді шешімін табуы мүмкін. Ресей ғалымдары бұл ғылыми проблемамен шұғылданғанына біраз уақыт болды [14, 42-51]. Біз болсақ әзірше тек фольклорлық шығарманың варианттарының арасындағы өзгешеліктерді тізіп, жүйелеп, сипаттаумен шектеліп отырмыз. Ал оларды түсіндіру, айырмалардың генезисі мен табиғатын тану, варианттар-

дың өзара байланыстарын анықтау жұмыстары енді ғана күн тәртібіне қойылуда.

Әдебиеттер:

1. Лотман Ю.М. Текст в тексте // Текст в тексте. Труды по знаковым системам. XIV. Тартуский Гос. Университет. – Тарту, 1981.
2. Чистов К.В. Современные проблемы текстологии русского фольклора // Доклад на заседании эдиционно-текстологической комиссии Международного съезда славистов. – Москва, 1963.
3. Путилов Б.Н. Современная фольклористика и проблемы текстологии // Журн. «Русская литература». – Москва, 1963, №4.
4. Азбелев С.Н. Основные понятия текстологии в применении к фольклорному материалу // Принципы текстологического изучения фольклора. – Москва – Ленинград, 1966.
5. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы, 1958.
6. Алпамыс батыр. Ғылыми басылым. Редакциясын басқарғандар: М.О.Әуезов және Н.С.Смирнова. – Алматы: Ғылым, 1961.
7. Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959.
8. Нұрмағамбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы, 2003.
9. Ғұмарова М. «Қамбар батыр» эпосының ғылыми басылымын баспаға әзірлеу тәжірибесінен // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы: Ғылым, 1983.
10. Нұрмағамбетова О. «Қобыланды батыр» эпосының негізгі варианттары және олардың өзара байланысы // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы, 1983.
11. Шеризат – Гүлшат. Ғылыми басылым. Томды құрастырып, кіріспе мақала

- мен ғылыми түсініктемелерін жазған Б.Әзібаева. – Алматы, 2001.
12. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – Ленинград, 1986.
 13. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград, 1988.
 14. Брицына А.Ю. Фиксации повторных исполнений и некоторые аспекты теории традиции //Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Том II. – Москва, Гос. Республиканский центр русского фольклора, 2006.

* Вариант – француз тілінде – variante, латын тілінде – varians.

** Версия – латынша: versio.

*** ОҒК – Орталық Ғылыми кітапхана.

* * *

В статье в контексте современных научных концепций дано понятие текста, одного из основных объектов фольклористики, также рассмотрены такие важные для нее понятия, как вариант, версия, типы и виды варьирования.

* * *

The article presents the concept of the text as one of the main objects of folklore studies in terms of modern scientific concepts, and such important concepts as a variant, version, the types and kinds of variation.

Т. Бейісқұлов еңбектеріндегі Б. Майлиннің журналистік жолы

Т.С. Сыдықов¹, Ж.С. Арынбекова²

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ-дың ¹ф.ғ.д., профессор, ²магистранты,
Талдықорған, Қазақстан

Аннотация. Т. Ә. Бейісқұловтың публицистикалық шығармашылық еңбегі ел-жұртқа, әдеби ортаға кеңінен танымал. «Білімдар тірілмеді ақиқатты, негізі шын әділет ұстар қатты»/Баласағұни/ демекші өмірін зерттеуге, ақиқатты ашуға арнаған Тоқтар Бейісқұлов өзінің еңбегінің арқасында көптеген жұмбақ заттың басын ашып, өз мақсатына жете білген тұлға. Оның Б.Майлин шығармашылығын зерттеуде ең басты еңбегі арысымыздың публицистикалық қызметіне нұр төккені болып табылады. Тоқтар Бейісқұлов Бейімбет Майлиннің қазақ журналистикасының негізін қалап, баспасөз ұйымдастырушысы болып, оның дамып, өркен жаюына зор еңбек сіңірген, тамаша шығармалар қалдырған шебер жазушы, талантты да тағанды журналист ретінде танытады. Тоқтар Бейісқұлов Б.Майлиннің баспасөз саласында еңбек еткен жылдар анықтап, осы салада атқарған қызметінің жемісі қандай болғандығына дейін саралап берген. Бұнымен зерттеуін тоқтатпай Б.Майлин мақалаларын ой елігінен өткізіп, қазақ публицистикасындағы орнын анықтаған.

Туған жұртымыздың майталман жазушысы болып табылатын Б.Майлин шығармашылығы мен өмірін зерттеуіне Т.Бейісқұлов 1966 жылы жарық көрген «Б.Майлин творчествосы» атты Т.Нұртазиннің еңбегіне қызығушылығы себепкер болғанын кейіннен еске алады. Осы ауқымы кең, әлеуметтік маңызы зор мәселені өз қолына алып, зерттеуге бел буады. Бейімбет Майлин жөніндегі зерттеу жұмысына Тоқтар Бейісқұлов 1970 жылдан ден қоя бастайды.

Тоқтар Бейісқұловтың Темірғали Нұртазинмен кездесуінің нәтижесі Бейімбет Майлиннің журналист-публицист ретіндегі өнегелі ісі, редакциялардағы қажымас қызметі әлі зерттелмей жатқан тың мәселе екендігіне көзіңізді жеткізеді. Енді ол осы ауқымы кең, әлеуметтік маңызы зор мәселені өз қолына алып, зерттеуге бел буады. Демек, Бейімбет Майлин жөніндегі зерттеу жұмысына Тоқтар Бейісқұлов 1970 жылдан ден қоя бастайды.

«Білімдінің сөзін тыңда, айтқанын үйреніске асыр» /М.Қашқари/ демекші, үлкен ғалым

Т.Нұртазиннің сөзі қамшы болып, ол Б.Майлин жайында өзінің ең бірінші мақаласын ғылыми жинаққа ұсынады. Ол мақаласы Қазақ КСР Жоғары және орта арнаулы білім министрлігі жанынан шығатын аспиранттар мен ізденушілер жинағына басылып шығады. Мақаланың көлемі 20 бет. Темірғали Нұртазин Тоқтардың алғашқы ізденісіне мынадай резюме жазыпты: «Работа изобилует свежими, ценными данными»/1,6 б/. Мұндай баға зерттеушілік жұмысқа енді ден қойған Тоқтар Бейісқұловты одан әрі қанаттандырады.

Публицист Тоқтар Бейісқұлов сол бір Бейімбеттану тұңғығына сүңгіп, тапқан інжу-маржандарын оқырманына сыйға тартумен қырық жылдай айналасып келеді. Қазақ кеңес әдебиетінің ірге тасын қалаған ірі ақын, іргелі прозаик және драматург Бейімбет Майлиннің өмір жолы, шығармашылығын үзбей зерттеп жүрген ғалымдардың қатары сирек. Ал, Бейімбет әлемі дегеніңіз – қатпары қалың, тынысы берік тылсым дүние. Бұл саладағы ең ірі тұлға,